

**“Беларускае слова ад спеву, бо спявае ў ім даўніна”:
лінгвакраіназнаўчы змест лексічнай адзінкі *талака***

Ключавыя словы: безэквівалентны, лексічная адзінка, лінгвакраіназнаўчы, талака, этнакультурны.

Артыкул прысвечаны разгляду лінгвакраіназнаўчага зместу лексічнай адзінкі талака. Аналізуецца нацыянальна маркіраваная інфармацыя, якая рэпрэзэнтавана ў сямантыцы дадзенага наймення.

У апошні час у беларускім мовазнаўстве актывізаваўся лінгвакраіназнаўчы падыход да вывучэння лексічных адзінак з этнакультурным кампанентам значэння. Даследаванне нацыянальна маркіраваных слоў у лінгвакраіназнаўчым аспекце мае на мэце выяўленне асаблівасцей іх сямантыкі, інфарматыўнага зместу, сэнсавых адценняў і канатацый на ўзроўні, максімальна набліжаным да ўспрыняцця носьбітамі пэўнай мовы і культуры.

У склад нацыянальна маркіраваных лексічных адзінак беларускай мовы, якія сямантызуюць гісторыка-культурныя рэаліі нашага народа, уваходзіць найперш безэквівалентная лексіка. Безэквівалентныя словы, акрэсліваючы, як правіла, паўсядзённую сферу жыцця чалавека, звязаны сваім значэннем з яго працоўнай і гаспадарчай дзейнасцю, традыцыйнымі звычаямі і абрадамі, асаблівасцямі светапогляду ў мінулым. Безэквівалентная (найперш у рускамоўным дачыненні) лексіка беларускай мовы, надзвычай шырока прадстаўленая побытавымі назвамі, якія вызначаюцца самабытнасцю і непаўторнасцю, валодае дастаткова разгорнутай сістэмай намінацый і характарызуецца шырокім ахопам краіназнаўчых рэалій, уласцівых для матэрыяльнага побыту беларусаў. З гэтага вынікае, што безэквівалентныя словы з побытавым значэннем з’яўляюцца тымі лексічнымі кампанентамі мовы, якія найбольш выразна рэпрэзентуюць асаблівасці ўспрымання свету беларусамі. Напрыклад: бел. *бабка* – рус. *блюдо, приготовленное из запеченной тертой картошки*; бел. *бярозавік* – рус. *напиток из березового сока*; бел. *Вербніца* – рус. *Вербное воскресенье*; бел. *гладыш* – рус. *глиняный кувшин без ручки*; бел. *дратаванка* – рус. *кнут, свитый из трех веревочек, гибкий как проволока*; бел. *нажынкi* – рус. *первое количество зерна нажатого хлеба*; *талака* – рус. *коллективная помощь, работа сообща* і інш. Лінгвакраіназнаўчы патэнцыял апошняй прыведзенай у якасці прыкладу лексічнай адзінкі якраз і выступае прадметам нашага даследавання.

Паводле “Тлумачальнага слоўніка беларускай літаратурнай мовы”, назоўнік *талака* ўжываецца з наступнымі значэннямі: 1) ‘калектыўная дапамога пры выкананні сельскагаспадарчых работ’; 2) *перан.* ‘бязладны натоўп людзей’ [6, 651]. У Даль у свой час тлумачыў значэнне слова *толока* як ‘расчищенное место для молотбы, ток’, а таксама як ‘потрава скотом на корню и вытолочение трав, полей, хлеба’. Дарэчы будзе прыгадаць, што ва ўкраінскай мове талакай называлі раней пашу – месца, прызначанае для выпасу жывёлы.

Слова *талака* мае праславянскае паходжанне. Наяўнасць поўнагалоснага спалучэння *-ала-* (*-оло-*) сведчыць пра выкарыстанне назоўніка яшчэ ў мове ўсходніх славян часоў глыбокай старажытнасці. На думку М. Фасмера, словы *толока* і *толочь* паходзяць ад аднаго кораня [7, 73]. У сучаснай беларускай мове ўжываецца дзяслоў *талачыць* ‘выконваць якую-небудзь работу талакою’. Як у мінулыя стагоддзі, так і сёння

лексічная адзінка *талака* даволі шырока бытуе ў побытавай сферы беларусаў. Выкарыстоўваецца яна таксама ў паўднёва-ўсходніх рэгіёнах Расіі і на Украіне.

На Беларусі з даўніх часоў талака лічылася сярод аднавяскоўцаў адной з формаў узаемадапамогі. Талакой (г.зн. гуртам, сумесна) сяляне выконвалі тыя віды земляробчай і сельскагаспадарчай працы, якія ў адзіночку ці толькі сваёй сям'ёй было надзвычай складана або зусім не пад сілу выканаць. Звычайна талакой рабілі тэрміновую або самую цяжкую і адказную працу – нарыхтоўвалі сена, жалі жыта, вывозілі на конях з поля снапы, церабілі лён або каноплі, капалі бульбу, ставілі зруб новай хаты. Так, сумесная сялянская праца была надзвычай пашырана на Палессі. Палешукі працавалі разам не толькі пры ўборцы ўраджаю, але і пры будаўніцтве мастоў, млыноў, гацяў. Сумесна вывозілі бяргвенне з лесу ці гной на поле, капалі сажалкі і калодзежы, а калі трэба было, дапамагалі суседзям у будаўніцтве хаты пасля пажару, а таксама ўдовам і сіротам, жанчынам, мужы якіх былі забраны ў войска.

Даследчыкі-этнографы вылучаюць розныя віды талакі, якая была распаўсюджана сярод беларускіх сялян у другой палове XIX – пачатку XX ст.: сенакосную, жніўную, будаўнічую і інш. Звычайна на талаку ў залежнасці ад тых ці іншых жыццёвых абставін або акалічнасцей запрашаў гаспадар – чалавек, які меў пэўную патрэбу ў калектыўнай дапамозе. Як правіла, сяляне-беларусы заўсёды адгукаліся на такія просьбы, працавалі дружна, весела, згуртавана і амаль ніколі не бралі плату.

З цягам часу выкананне той ці іншай штогадовай гаспадарчай працы – пасадзіць ці выкапаць бульбу, змалаціць збожжа, зарэзаць парсючка і інш. – становілася традыцыйным заняткам. Супольная праца згуртоўвала людзей, рабіла іх больш адказнымі, дружнымі і ўважлівымі адзін да аднаго. Паводле народных звычаяў, крайне не пажадана было адмаўляцца ад талакі, пасля заканчэння якой гаспадар, як правіла, запрашаў усіх у хату за стол, на якім стаялі розныя пачастункі, гарэлка і закуска. Талочнае застолле праходзіла весела, з жартамі і песнямі. Пасля частавання звычайнай справай на Беларусі ў мінулыя часы (а ў асобных мясцінах і сёння) былі народныя гулянні з танцамі і песнямі, якія выконвалі абрадавую функцыю. Талочныя песні, з'яўляючыся часткай вуснай народнай творчасці беларусаў, змяшчаюць у сабе цікавую лінгвакраіназнаўчую інфармацыю пра беларускі народ, яго побыт, абрады, звычаі і ўвогуле традыцыйную народную культуру.

Між тым, як заўважае вядомы этнограф і фалькларыст пачатку XX ст. А. К. Сержпутоўскі, сустракаліся выпадкі, калі “ў сялянскім побыце талака, як і ўсялякая іншая дапамога, абыходзіцца без частавання. Нярэдка мірам выконваюцца вялікія работы толькі за славесную ўдзячнасць” [5, 210]. Такой жа думкі прытрымліваецца і сучасная даследчыца Н. М. Карбалевіч: “Сустракаюцца звесткі і аб адсутнасці частавання ўдзельнікаў талакі, што натуральна з улікам таго, што талаку склікалі часцей за ўсё немажлівыя сяляне, і ўдзельнічаць у ёй маглі вялікая колькасць людзей” [4, 15].

Паводле звестак з беларускай міфалогіі, у часы глыбокай старажытнасці на нашых землях Талакой звалі апякунку жніва і ўрадлівасці. У нашых продкаў яна была ў вялікай пашане. У працэсе або пасля збору ўраджаю ў розных мясцінах ладзілася свята ў гонар Талакі. Згодна з літаратурна-мастацкім выданнем “Міфы Бацькаўшчыны” (1994 г.), “святкаванне ў гонар Талакі бывае вельмі ўрачыстае, радаснае... На дажынкі, ... калі дажынаюць апошні загон, ... звязайшы агульны сноп і зрабіўшы талаковы вянок, талачэйкі кідаюць жэрабя, каму быць Талакою. Выбраўшы Талаку, карагод упрыгожвае яе рознымі кветкамі, дае ў рукі дажынкавы сноп, а на галаву яе надзявае талаковы вянок з доўгім белым пакрывалам накішталт шалю. Пасля гэтага карагод акружае Талаку і... танцуе, прыпяваючы... Пастаўшы за ёю папарна... ідуць у дом гаспадара... Гаспадар падносіць хлеб-соль Талацэ, кланяецца ёй у пояс. Талака... аддае ўзамен... дажынкавы

сноп... Гаспадар і гаспадыня бяруць Талаку пад рукі і саджаюць яе на кут... Пасля заканчэння вячэры карагод з Талакою падыходзіць да гаспадароў і дзякуе за пачастунак пацалункамі. Затым Талака здымае з галавы вянок і аддае яго гаспадару, пакрывала ж застаецца ў яе на памяць. Карагод талачэек абавязаны адвесці Талаку да самага яе дома” [2].

Як сведчыць легенда пра Талачын, назва гэтага невялікага горада, які з’яўляецца сёння райцэнтрам на Віцебшчыне, таксама паходзіць ад слова *талака*. Так, у канцы легенды сказана: “Перасталі тады людзі старых людзей у глухі лес паміраць вадзіць, а наладзілі вялікае гуляння. Ехаў адзін падарожны тым краем і запытаўся: “Чаго гэта ў вас такая калатнеча?” – “Ад талакі калатнеча”, – адказвалі яму радасныя людзі. Нічога той не зразумеў добра, а паехаў хутчэй далей, часта сам сабе паўтараючы: “Ад талакі калатнеча... Ад талакі калатнеча...”. Паўтараў, пакуль не пераблытаў і не атрымалася: “У талачы калатнеча...”. Таму людзі і назвалі тое вясёлае паселішча Талачын, такую далі назву, якая вяла свой пачатак ад талакі” [3].

Заўважым, што безэквівалентная лексічная адзінка *талака* ўтрымлівае ў сабе выразны лінгвакраіназнаўчы кампанент значэння і дастаткова шырока выкарыстоўваецца ў мове мастацкай літаратуры ХХ–ХХІ стст. Напрыклад: *Перавязлі хату жабракоўцы талакою за ядро гарэлкі, спачуваючы свайму аднавяскоўцу* (М. Гарэцкі); *Адсюль, відаць, і тая ўсхваляванасць, і ўрачыстасць, з якою людзі ладзілі калёсы, зубілі сярпы, збіраліся на далёкія сенажаці ці сыхозіліся на талаку* (Я. Сіпакоў); *Тады ён падумаў, што, можа, і не варта псаваць старому настрой, бо ў Брычыкавых будзе заўтра талака, будзе вясёлая работа* (М. Стральцоў) і інш. [8, 276–277].

Варта прыгадаць таксама вершы з аднайменнымі назвамі “Талака”, аўтарамі якіх з’яўляюцца вядомыя майстры беларускай паэзіі А. Вярцінскі, Р. Барадулін, Л. Пранчак і інш. Па словах А. Вярцінскага, нашы землякі-беларусы “*дом будавалі талакой... / Дом будаваць – такая праца, / што лепей аднаму не брацца, / адзін не справіцца з якой*”.

Гэтая добрая, бескарыслівая традыцыя – працаваць талакой (якой, дарэчы, няма ў іншых суседніх краінах, з якімі мяжуе Беларусь) – захавалася ў беларусаў-вяскоўцаў і зараз. Праўда, яна больш вядомая нашаму сучасніку пад назвамі *дажынкі* ці *дакопкі*. У адным са сваіх вершаў наш зямляк, паэт Г. Бураўкін гаворыць пра тое, што сёння, на вялікі жаль, многія звычаі і абрады продкаў неапраўдана забываюцца і страчваюцца, у тым ліку і традыцыя працаваць талакой, якая спрыяе ўмацаванню найлепшых маральных якасцей чалавека – сяброўства, узаемадапамогі, згоды. Аднак гэта недапушчальна, бо такія народныя традыцыі якраз і вызначаюць асаблівасці менталітэту беларусаў: “*Г ўжо зусім нікавата / Не знацца з ісцінай такой: / “Пажар тушыць і ставіць хату / Найлепш суседскай талакой...*”. Працуючы талакой, чалавек ніколі не будзе адчуваць сябе сіратліва, у адзіноце, што і пацвярджаюць наступныя радкі з верша беларускага паэта з Даўгаўпілса С. Валодзькі: “*За жыццё б нямала зведаў / Адзінокасці пакут, / Каб не зваў сусед суседа / Да сябе на талаку*”.

Слова *талака* вельмі любіў, называючы яго даўнім, цёплым, наскім, народны паэт Беларусі Р. Барадулін. У яго зборніку “Сама пайду дарогаю, голас пашлю дуброваю: Песні матчыны з Вушаччыны” змешчана народная песня “Талака”, якая пачынаецца наступнымі словамі: “*Талачу, талачу – не талочыцца. / Не даюць гарэлкі, мне не хочацца. / Талака, талака – талакі не ўняць. / Не дадуць гарэлкі, не буду пяць*” [1, 32]. Што ж, цікава жылі нашы продкі...

Сёння лексічная адзінка *талака*, выступаючы як анамастычнае найменне, нярэдка ўжываецца ў якасці назваў музычных гуртоў, тэатральных калектываў, арганізацый і суполак. Так, ансамбль танца, музыкі і песні “Талака”, створаны пры Віцебскай абласной філармоніі пад кіраўніцтвам заслужанага дзеяча мастацтваў Рэспублікі Беларусь Мікалая Падаляка, больш за 25 гадоў знаёміць сваіх слухачоў і глядачоў з найлепшымі ўзорамі музычнай, песеннай і танцавальнай спадчыны беларусаў.

Назву “Талака” ўжо больш за тры дзесяцігодзі носіць гомельская моладзевая краязнаўчая грамадская арганізацыя, асноўнымі кірункамі дзейнасці якой з’яўляюцца этнаграфічны і краязнаўчы. Апрача таго, прыхільнікі і сябры “Талакі”, імкнучыся да папулярызавання традыцыйнай народнай культуры беларусаў, праводзяць шматлікія фальклорныя экспедыцыі, ладзяць разнастайныя культурна-асветніцкія мерапрыемствы і майстар-класы.

Пад назвай “Талака” арганізоўвае сваю дзейнасць тэатральная студыя навучэнцаў Уздзенскай раённай гімназіі (Мінская вобласць). Назву “Талака” носіць рэстаран беларускай нацыянальнай кухні ў Мінску, а таксама інтэрнэт-праект Talaka.by. Сельскі сацыяльна-дзелавы цэнтр вёскі Залессе, што знаходзіцца ў Смаргонскім раёне Гродзенскай вобласці, вядомы пад назвай “Залеская талака”.

Такім чынам, лексічная адзінка *талака* змяшчае ў сабе своеасаблівы “этнакультурны падтэкст” – тое нацыянальна адметнае і ўнікальнае, што дастаткова глыбока і поўна адлюстроўвае традыцыйную культуру нашага народа, а таксама яго такія этнічныя адзнакі, як працавітасць і таварыскасць, дабрыню і гасціннасць. Думаецца, менавіта таму наяўнасць гэтай лексічнай адзінкі ў слоўніковым складзе беларускай мовы невыпадкова. Да таго ж, найменне *талака*, семантызуючы нацыянальную рэчаіснасць, з’яўляецца дастаткова частотным у сучаснай беларускай лінгвакультуры. Сказанае вышэй дае падставы для ўключэння матэрыялаў, якія змяшчаюць у сабе этнічна маркіраваную інфармацыю, што рэпрэзентуецца праз лексему *талака*, у лексікаграфічнае выданне “Рэспубліка Беларусь: лінгвакраіназнаўчы слоўнік”, укладанне якога ажыццяўляецца выкладчыкамі кафедры беларускага мовазнаўства ВДУ імя П. М. Машэрава.

Літаратура

1. Барадулін, Р. Песні Матчыны з Вушачыны / Р. Барадулін. – Мінск : ГА БТ “Кніга”, 2004. – 352 с.
2. Васілевіч, А. У. Міфы бацькаўшчыны / А.У. Васілевіч – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя, 1994. – 109 с.
3. Віцебшчына : Назвы населеных пунктаў паводле легендаў і паданняў / склад. А. М. Ненадавец. – Мінск : Беларусь, 2000. – 478 с.
4. Карбалевіч, Н. М. Талака як мадэль традыцыйнага грамадскага дзеяння беларускіх сялян (другая палова XIX – XX пачатак ст.) / Н. М. Карбалевіч // Веснік БДУ. Серыя 3. Гісторыя. Эканоміка. Права. – Мінск : БДУ, 2014. – № 1. – С. 14-17.
5. Сержпутовский, А.К. Сябрына: Очерки Белоруссии / А.К. Сержпутовский // Живая старина. СПб. – 1907 – Вып. 3-4. Сержпутовский, А. К. Очерки Белоруссии. / А. К. Сержпутовский. – СПб., 1907. – С. 210–213.
6. Глумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: Больш за 65 000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 2-е выд. – Мінск: БелЭн, 1999. – 784 с.
7. Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / М. Фасмер, пер. с нем. – 2-е изд., стереотип. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 4. – С.73.
8. Шкраба, І. Р. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні) / І. Р. Шкраба. – Мінск : “Бел. Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі”, 2008. – 320 с.

E. S. Dedova

Vitebsk State University named after P. M. Masherov
e-mail: honey.dedova@bk.ru

“The Belarusian word from singing because it sings old times”: the linguistic-content of the lexical unit

Key words: non-equivalent, lexical unit, linguistic, talaka, ethnocultural.

The article is devoted to the consideration of the linguistic and cultural content of the lexical unit of talaka. Nationally labeled information is represented, which is represented in the semantics of the name.